

Szabó Á. Töhötöm

Egy járvány tanulságai – (poszt)szocialista antropológiai perspektívák az emberi tapasztalatok és tudások termelődésének módjairól

Bevezetés és személyes felütés

2020. márc. 9-én autóval jöttünk haza kollégákkal Budapestről. Kolozsvár központjában egyik kollégámnak csöngött a telefonja. Nem beszélt hosszasan (amúgy sem szokása), és amikor letette, csak ennyit mondott: holnaputántól bezárnak az iskolák. A budapesti megbeszéléseken még vicceltünk a járvánnyal. Estére a valóságunk ajtaján kopogott. Két nap múlva és aztán rá néhány hétre – első körben nem is a fertőzéseken, hanem az iskolák, egyetemek bezárásán, majd a szinte teljes lezáráson keresztül – a mindennapjaink részévé vált. Azon az estén hazafele tartva teletankoltam az autót. Menekülésre, káoszra, áruhiányra gondoltam. Aztán azt az üzemanyagot majd csak májusban tudtam elautózni. Nem kellett menekülni (sőt, nem szabadott menni sehová), káosz nem lett, a boltok – az első néhány nap pánikhangulata után újra – tele voltak. Járvány volt, de a kapitalista henger nem szűnt meg örölni.

Vagyis volt egy, a többség által nem ismert helyzet, és volt egy jobbára mindenki által elfogadott gazdasági-politikai rendszer, amelyik az ismeretlen helyzettel próbált megbirkózni. Az emberek pedig igyekeztek magyarázatokat találni egyrészt az ismeretlen helyzetre, másrészt azokra a mechanizmusokra, amikkel a gazdasági-politikai rendszer, az aktuális rezsim a helyzetet kezelni akarta. Az alábbiakban ezeknek a magyarázatoknak a magyarázatát – ha úgy tetszik: hermeneutikáját – igyekszem adni, egyrészt tehát a globális kapitalizmus, másrészt pedig a nemzetállam kontextusában úgy, hogy a tapasztalatok alakulására és a tudások dinamikájára kérdezek rá. Tehát írásomban nem magáról a járványról, a vírusról vagy annak lehetséges kialakulásáról, okairól teszek megállapításokat (hisz itt nincs semmiféle kompetenciám), hanem az emberi közösségek működéséről, tapasztalatok és tudások kialakulásáról és továbbadásáról, a tudás szerkezetéről fogalmazok meg állításokat vagy esetleg inkább sejtéseket.

Empíria az eszmeftuttatás mögött nincs. Legalábbis abban az értelemben nincs, hogy nem végeztem ilyen irányú kutatásokat. Figyeltem a környezetemet, a sajtót, a

közösségi médiát és kíváncsi emberként én is igyekeztem magyarázatokat találni a jelenségekre, folyamatokra. Még jegyzeteket is készítettem magamnak. Tehát ebben az értelemben mégiscsak van az írás mögött valami empíria. Nyomokban empíriát is tartalmaz. Vagy empíriát is felhasználó üzemben készült. De ezzel együtt is inkább elmélkedés, spekuláció, és a műfaja is inkább esszé, mintsem szigorúan vett tanulmány.

A szöveg megírása mögötti, még egy személyes tapasztalatomról be kell számolnom: amint a lezárás véget ért, és kezdtünk jönni-menni a világban (és a barátaink is ugyanezt tették), ráadásul a betegség is még elég elvont és távoli dolognak tűnt, a kórházi gyakorlatok kapcsán egyre több helyről hallottam egy furcsa történetet (magyarázatot, hiedelmet). E történet szerint több helyen megesett, hogy természetes (vagy szinte bármilyen, de a fertőzéstől független) halállal elhunyt személyek hozzátartozóinak az orvosi/kórházi személyzet pénzdíjat ajánlott fel azért, hogy az elhunytnál halálokként a fertőzést beírassák. A történetet hallottam Kolozs, Maros, Hargita és Kovászna megyéből (hálózatok!), aztán a tengerparti nyaralásunk során egy konstancai taxitársaság tulajdonosától is. Már-már azt gondoltam, hogy olyan sok, egymástól független és egymástól térben is távol levő forrásból hallottam, hogy akár igaz is lehet. Aztán a történet az ősz folyamán elült: a betegség egyre inkább a valóság részévé kezdett válni, ismerősök betegedtek meg, lett érzékelhető valósága és „emberi arca”. Hozzánk szelődött. Pironkodva gondoltam arra, hogy egy vándormotívumnak akartam hitelt adni (mert a mi szempontunkból a történet már-már klasszikus példája a vándormotívumnak), ráadásul még arra sem gondoltam, hogy a krízishelyzetekben szárnyra kapó, akár eszkatologikus magyarázatokra vannak példánk és kitűnő feldolgozásaink, magyarázataink (Gagyai 2004). Ez újabb ösztönzést adott, hogy a kérdést az eszmerendszerek, tudásrendszerek felől próbáljam megérteni. A következőkben tehát erre teszek esszéisztikus és a témát még a szándék szintjén sem kimerítő kísérletet.¹

A háttér és a hatalom

Az alcím szótálasztása egyáltalán nem véletlenszerű, de távolról sem akarja azt sugallni, hogy a világ működését egy gonosz háttérhatalom tartaná a kezében (és persze, amellet sem érvel, hogy ez a gonosz háttérhatalom ne létezne): egyszerűen amellet érvel, hogy a világ működése és komplexitása mellett nincs feltétlen szükség egy gonosz háttérhatalom működésére. Miért is állítom ezt? Fentebb már említettem: a jelenségek nagy kereteként – vagy: háttereként, ha úgy tetszik – a globális fogyasztói kapitalizmust és a nemzetállamot azonosítom.² Mindkettő működésének lényegi része, már-már *raison d'être*-je az emberek mint individuumok és mint kö-

1 A szövegben – az esszéisztikusabb jellegből fakadóan – a szakirodalmat szisztematikusan nem tüntetem fel, de a legfontosabb inspirációs forrásokra utalást teszek.

2 Ez a megközelítés közel áll Loïc Wacquant elképzeléséhez, aki a mai emberek életét irányító rezsimek között első helyen a piacot és a neoliberais államot azonosítja (Wacquant 2012).

zösségek fölött gyakorolt ellenőrzés és hatalom.³ A globális fogyasztói kapitalizmus ráadásul vélhetően nem csak kerete, hanem okozója is a vírus gyors terjedésének. Másik oldalon ugyanez igaz a nemzetállamra is abban az értelemben, hogy a következetlen és nemzetközileg összehangolatlan intézkedések meg a sajátos magyarázatok, vélekedések (magyarán: hiedelmek, folklór) kialakulását és terjedését segítették. A kontextusnak sajátosan része, hogy mindez nálunk abban a posztoszocialista keretben történt, ahol mind a fogyasztásnak, mind a (demokratikus) nemzetállamnak – annak ellenére, hogy a rendszerváltás óta több mint harminc év telt el – még mindig sajátos jelentései vannak.

A fogyasztás modernitásban betöltött szerepét röviden összefoglalni már-már lehetetlen vállalkozás. Éppen ezért ezen a helyen csak néhány, nagyon fontos gondolatot emelünk ki. A modernizáción átesett társadalmak egyik fontos jellemzője a fogyasztás szerepének az előtérbe kerülése, hangsúlyossá vagy akár dominánssá válása (egyres vélemények szerint: a fogyasztás megjelenése – de ez egy másik vita lenne, mármint az, hogy hagyományos társadalmakban van-e mai értelemben vett fogyasztás). Van olyan – enyhén túlzó meglátásunk is – miszerint a fogyasztás váltotta fel a munka és a tőke ellentétét, és a fogyasztás vált a történelem mozgatórugójává. Ha ezt túlzónak is tartjuk, azt mindenképpen elfogadhatjuk, hogy a fogyasztás ma már több egyszerű vásárlásnál és a javak használatánál. A fogyasztás tervezés, identitásmunka, a külső megmutatkozásunk, a szociális életünk része. És nagyon fontos: a versengés terepe és a kielégíthetetlen vágyak látszólag véget nem érő, telhetetlen hajszolása (Appadurai 1996a). Ezt pedig még inkább felerősítik a közösségi média felületei, ahol a fogyasztás megmutatható. Új autó, ruhadarab, lábbeli, vendéglői vacsora, utazás, szállodai szoba – nem csak a közvetlenül mellettem levőknek tudom megmutatni vélt társadalmi státusomat, és osztozom velük az együvé tartozás illékony örömeiben, hanem olyanoknak is, akik éppen nincsenek ott. Megmutatom nekik a beteljesült(nek tűnő) álmaimat, vágyaimat.

Mindez kiegészül egy erőteljes individuális jelleggel, amit Romániában a szocialista/posztoszocialista, erőltetetten közösségi moralitások is felerősítenek: a fogyasztás a haladás, a régi minták elhagyása melletti határozott kiállás, az individuális értékek, teljesítőképeség, felkészültség szimbóluma is (Drazin 2002). A fogyasztás autonómia. Fenntartja az örök jelen és örök ünnep (vö. rivaldafény-gazdaság, Löfgren 2001) képzetét, a gondtalanság látszatát. A fogyasztás (más tényezők mellett) vezette el a modern társadalmakat oda, hogy – minden intő jel ellenére – magukat a civilizáció befejezésének tekintsék, vagy magukról legalábbis ezt kommunikálják. És ez is az örök jelenbe vetette az embert. A fogyasztás, az örök jelen pedig elvehetően a mienk egy olyan korszak után, amikor a fogyasztást erőteljesen keretbe foglalták mindenféle rendelkezések. A járvány terjedésének megakadályozását célzó

3 Ezt a képességet és egyben törekvést a kontrollabilitás szóval ragadom meg. A fogalom mögött James Scott írását nevezem meg inspirációnak (Scott 1998), de fontos háttérre Foucault *gouvernementalité* fogalma is, illetve az, ahogy ezt Loïc Wacquant értelmezi, aki amellet érvel, hogy a neoliberalizmus nem feltétlen gazdasági, hanem politikai projekt, és nem az állam lebontását, hanem újraformálását, újraszervezését (*reengineering*) célozza.

intézkedések ezért is érintették olyan érzékenyen az emberek nagy többségét: megfosztotta őket valamitől, felerősítette bennük az érzést, hogy valaki (egy ágenciával bíró aktív cselekvő) elvett tőlük valamit, kizökkentette őket az örök jelenből. És ez egyben felhívta a figyelmet arra, hogy a történéseknek vannak előzményei és következményei (ezzel pedig felmerült a felelősség kérdése, amit az emberek nem szeretnek – de erről később).

A fogyasztás kapcsán két, némiképp (ön)ironikus aspektusra is fel kell hívnom a figyelmet. Azt nem lehet eleget hangsúlyozni, hogy a fogyasztásban radikális változások álltak be, és hogy egyes szektorok nem csak egyszerűen szenvedtek, hanem akár a csőd szélére is kerültek. Tehát a történéseknek van egészen szomorú oldala is. Ugyanakkor a fogyasztás nem állt le. Csak egy példa: a streaming-szolgáltatók előfizetési a lezárásokkal az egekbe szöktek. Aztán meg a korlátozások feloldásával lelassultak. Ugyanakkor ez a típusú fogyasztás a fentebb bemutatott eszközkészletet csak részben tudja felvonultatni: kevésbé megmutatható, kevésbé hivalkodó – ugyan, ki büszkélkedne azzal, hogy naphosszat a kanapét nyomja és a rendelt kajával az ölében sorozatokat bámul. A másik ironikus tényező, hogy miközben a fogyasztás látszólag közösségeket kovácsol (Bauman 2000: 97), csak addig érdekelt a közösség fenntartásában, amíg ezzel hozzá tud járulni a versengés, hivalkodás fokozásához, és értelemszerűen a fogyasztás növeléséhez. Mert egyébként az örök jelenben, múlt és jövő nélkül élő embernek nincs szüksége közösségre: dolgozzon/kapja meg a fizetését, és fogyasszon. Hogy közben a közösségek szétestek – arra csak akkor lettek érzékenyek az emberek, amikor egy kívülről jött intézkedés arra kényszerítette őket, hogy a közösségi illúzióikat is fel kell függeszteniük egy időre. Vagyis meglátásomban a közösségek jobbára szétestek már a járvány előtt, de ezt valójában nem vettük észre, mert a fogyasztás rítusain keresztül magunknak építettük fel és fogadtuk el így a világot.

A nemzetállam a másik fontos kerete vagy háttere a történéseknek. Egy mondat erejéig ennek a történeti háttere is érdekes számunkra: a 18. században elkezdődött nemzetállami rezsimek és az ezzel együtt járó működési mechanizmusok egyik komponense az emberek fölött gyakorolt ellenőrzés növekedése. Amíg – *grosso modo* szemlélve – a feudális alattvalók nem is voltak szubjektumok a szó szoros értelmében, hiszen csak az adózás és a hadra foghatóság szempontjából lehettek érdekesekek, és a lojalitásukat mások, máshogyan és máshová csatornázták be (például: lokális és/vagy vallási közösségekbe, vagy akár rendekbe), addig a nemzetállamok kiépülésének az egyik kísérő jelensége az állam iránti lojalitás megteremtése minden eszközzel: oktatással és alfabetizációval, a nemzetállam térbeli megjelenítésével, kötelező sorkatonai szolgálattal, nyelvek és nyelvtanok egységesítésével, út- és vasúthálózat kiépítésével (Appadurai 1996b, Weber 1992). Vagyis egy nemzeti szintű lojalitás és lokalitás kiépítésével és a nemzeti szubjektumok megteremtésével. A nemzetállam nem elégszik meg azzal, hogy az adót egyszerűen behajtja az alanyokon és szükség esetén hadba lépésre kötelezi őket: a nemzetállam számára fontos a szubjektumok életének, akár mindennapjainak a meghódítása, a gondolataik irányítása, a feltétlen lojalitás megteremtése. És miközben a nemzetállam is a közösségekről beszél,

valójában ő sem érdekelt ténylegesen a működőképes vagy esetleg önszervező közösségek fennmaradásában. Hiszen ezek olyan versengő lokalitások és lojalitások kialakulásához vezethetnek, amelyek aztán veszélyeztetik akár a nemzetállamok integritását is. A közösségiség ideológiai fenntartására és a ténylegesen individualizálódó társadalomra a végletes és egyben nagyon szomorú példa általában a szocializmusok, de különösen a romániai szocializmus működése.⁴ Mert a szocialista állam minden szervesen fejlődő helyi közösségiséget igyekezett csírájában elfojtani – hiszen ezek veszélyeztették a szocialista állam magáról forgalmazott monolit képét és magát a szocialista államrezont. Arra is felhívnom a figyelmet azonban, hogy ez a törekvés lényegében a bürokratikus rendszerek maximalizációjára építő neoliberális nemzetállamoktól sem idegen: az állam nem közösségeket, hanem irányítható egyéneket kapcsol magához.

A másik fenyegetés pedig épp a globális fogyasztói kapitalizmus felől éri a nemzetállamot: a kapitalista logikák mindig új piacokat, illetve az olcsó munkaerő és nyersanyagot kibocsátó háttérországokat keresnek és általában nincsenek tekintettel a nemzetállami keretekre vagy határookra. Az államnak tehát kontrollálnia kell a kapitalista gazdaságot – miközben az adórendszer működése végett mégiscsak szüksége van arra, hogy ez a rendszer viszonylagosan szabadon, saját logikái szerint működhessen. De ugyanez igaz másik oldalon: a kapitalista piacoknak meg szüksége van azokra a politikai és hatalmi eszközökre, amelyek a különféle hatalmi ágakon keresztül végső soron az állam kezében összpontosulnak.

Ebben a részben tehát amellet érveltem, hogy a globális fogyasztói kapitalizmus és a nemzetállam (a vilá járványról alkotott hiedelmek, magyarázatok keretként) – miközben bizonyos pontokon akár ellentétes viszonyban vannak és versengenek az egyénekért – végső soron ugyanarra törekednek: az egyén fölötti, akár totális kontroll megteremtésére. De e kettőnek a viszonya nem csak ellentétekben és versengésben mérhető: amiként a nemzetállam szervesen összefonódott az ipari kapitalizmussal és a szocializmussal is, és megvalósították a kontrollt a munkán keresztül, úgy összefonódik – kissé ellentmondásosan – a globális fogyasztói kapitalizmussal, ahol viszont a kontroll már a fogyasztáson keresztül gyakorolható. Vagyis ezeknek a rezsimeknek az egyik fontos összetevője a kontrollabilitás, a szubjektumok fölötti kontroll vagy a kontroll lehetőségének a megteremtése, egy globális panoptikum létrehozása, ahol az egyének mindig megfigyelés alatt állhatnak. Ugyanezen érvelési logikának a része az is, amit már szintén megfogalmaztam: a közösségek szétesése zajlik már néhány évtizede (s noha, mint megállapítottuk, a szocializmus gyakorlatában kifejezetten közösségellenes volt, a közösségek szétesése a szocialista rendszer összeomlása után gyorsult fel).

Ha ez így van, miért ment mégis olyan nehezen az újabb kontrolleszközök bevezetése és a közösségektől való megfosztás? A válasz csak részben rejlik a hirtelenségben és drasztikus jellegben. A továbbiakban néhány szűkebb, kelet-európai és tágabb, globális vagy legalábbis európai perspektívából kínálok néhány lehetséges

4 Beszédes David Kideckel könyvének a címe: *The Solitude of Collectivism...* (Kideckel 1993).

magyarázatot arra, hogy miért fogadták az emberek ennyire rosszul a megszorításokat és hogy miért születtek sajátos magyarázatok – mint a bevezetőben is említett vándormotívum – a jelenségekre.

A gondoskodó és egyben gyanút keltő állam

A kelet-európai nemzetformálódások és nemzetállam-formálódások egyik jellegzetessége a megkésetttség és a demokratikus formák kialakulásának folyamatos megtorpanása. A szocialista rezsimek ebben a kontextusban nem kivételnek, hanem inkább valamiféle szabályszerűségnek tűnnek – anélkül, hogy az útfüggőséget tartanánk az egyetlen lehetséges magyarázatnak. Ennek egyik következménye a deficitesebb államműködés, a nagy hatalmi távolságok és erőteljesen hierarchikus rendszerek, a klientelizmus és nepotizmus. Illetve mindenekelőtt (és részben az előbb felsoroltakból fakadóan): az erőteljesen paternalista jelleg és a szubjektumok ezzel együtt járó infantilizációja. Az erős vezető képe a kelet-európai államiség hagyományait – már-már rezsimektől függetlenül – hatja át (Kideckel 1993). Szintén *grosso modo*: akár a magyar, akár a román történelmet nézzük (de példának hozhatjuk az orosz/szovjet mintát is, annak egészen tragikus jelenkori felhangjaival), a 19. század közepétől, végétől öt-hat erős vezetőt látunk az ország „trónján ülni”.

A nemzetállamok – és egyáltalán: a modern politikai rezsimek – működésének bizonyos szempontból és bizonyos fokig természetes része a titok mint a rendszer fontos összetevője (Verdery 2014). Ha úgy tetszik: a hatalmi mechanizmusok egyik kiemelkedő komponense a titok ökonómiája. Tudni dolgokat, amiket mások nem tudnak. Lebegtetni, hogy tudunk valamit az egyénekről, de homályban hagyni, hogy mit is tudunk róluk. Egyes titkok felszámolása – például koncepciók perekben –, más titkok létrehozása és működtetése – a kontroll és államhatalom eszköztárának nagyon jelentős összetevői. A deficitesebb, paternalista alapon és a titok ökonómiájának gondos hatalmi ellenőrzésével (és ekként a rendszerszintűvé tett besűgással) működő rezsimekben az állam és alrendszerének esélyei, hogy átlátható és az egyének által befogadható módon működjenek, minimálisak. Az állam ellenség – és ehhez még azok az alaptapasztalatok sem kellenek, amelyeket a történelmi krízisek (világháborúkat követő reformok, jogfosztások, államosítás, kollektivizálás, kaotikus reprivatizáció) hoznak magukkal. De ezek az alaptapasztalatok is jelen vannak a rendszerben: személyes emlékként, a családi narratívák részeként, és az egyének állammal szembeni pozicionálódását nagymértékben befolyásolják.

Az állammal és a fennálló rezsimmel szembeni elutasító pozíció egyik egyenes következménye a nép és elit/elitiek szembenállása (Shevchenko 2002). Ez szintén egyszerre szocialista és posztszocialista tapasztalat: amint a szocializmusban, akként az átmenetben is az volt a jellemző, hogy a mindennapi embereknek kellett elvinniük a rendszer terhét: a szocializmusban a centralizálás és az ellátási hiányok, a szigorú abortuszpolitika, a szólás- és mozgásszabadság korlátozásának a következményeit; a posztszocializmusban a pénzgazdaság és liberalizáció, az infláció, a

kapitalista piacok bevezetése, munkahelyek megszűnése – egyszerűen: elhúzódozó bizonytalanság – a lecsapódását. Miközben (legalábbis a népi vélekedések szintjén) az elitek jól éltek. Sőt, sok esetben profitáltak és sok esetben a pozícióikat is átmenítették. Ezekben az értelmezésekben tehát a (poszt)szocialista állam – vagy annak az örökségét még magával hordozó mai változata – a mindennapi élettől távoli, elvont, saját magát sokszor a gondoskodás álcája mögé rejtő, de valójában csak a hatalmi eliteket kiszolgáló entitás. Az egyéneknek vagy támadniuk kell ezt az államot, vagy legalább – igazi politikai kibontakozási lehetőség nélkül – védekezniük kell ellene, és létre kell hozniuk a magánéletnek azokat a kis szigeteit, ahová a külső hatalom – látszólag – nem tud behatolni (Shevchenko 2002).

A felelősség kereséséről és a hárításról

A járvány világszintű terjedésének kezdő pillanatában az is rögtön kezdett felsejleni, hogy az emberiség valamilyen értelemben globálisan felelős azért, hogy ide jutottunk. Kicsit ahhoz hasonló a helyzet, ahogy a klímaváltozás körül is látszik: közös felelősségünk, hogy ott tartunk, ahol tartunk. A párhuzam abban az értelemben is folytatható, hogy – mint a klímaváltozás esetében – a járvány esetében sem akarjuk felismerni azt, hogy a túl összekapcsolt és komplexsége vált világ az egyik magyarázat arra, hogy miért terjedt a vírus olyan gyorsan és akár arra is, hogy miért érte az embereket annyira rosszul a lezárás. Csak a teljesen történelmietlen, de mégis beszédes példa kedvéért: gondoljunk bele annak a középkori parasztnak a helyzetébe, akit azzal sújtanak, hogy nem mehet ki a faluja határából. Az ő életében lényegében alig változott volna valami (persze, szándékosan tekintettem el a ceremóniális események tiltásától – mert az valószínűleg a középkori embereket is érzékenyen érintette volna). De ha az ellátási láncok akadozását, a Szezei-csatornában rekedt teherhajó miatt kialakult áruhiányt nézzük – igazán az a meglepő, hogy az emberek nem vonják le az összekapcsoltságból és a komplexitásból eredő következtetést.

Ennek több oka lehet (azon túl, hogy esetleg nem ismerik fel az összefüggéseket). De az okok között biztosan ott van, hogy az emberek nem feltétlen szeretik vállalni a felelősséget. Mert a felelősség vállalása morális terhet és további kötelezettségeket jelent – például a fogyasztásunkra vonatkozóan. Az pedig a mienk, senki nem veheti el tőlünk. Ugyanakkor a szocialista és poszt-szocialista szubjektumok ahhoz is hozzászórtak, hogy a felelőségeket mások vállalják helyettük. A párt majd megoldja.

De tovább megyünk és egy kicsit tágítjuk a perspektívát: a felelősség hárítása nem biztos, hogy csak a poszt-szocialista szubjektumokra jellemző. A nyugati kultúrában általában szeretjük, ha hősök oldanak meg problémákat. Ebben az értelemben talán nincs is olyan nagy különbség például a szovjet vagy az amerikai háborús filmek retorikájában. És ha a hősökre, sztárookra, celebekre fel tudunk nézni, azzal a problémáink egy részét is rájuk hárítjuk és magunkat bizonyos értelemben fel is mentjük. A hőskultusz, a sztárkultusz – amit megint: a fogyasztás is generál – fontos magyarázó elem lehet ebben a töbttényezős történetben. Amire esetenként még

az állami médiakommunikáció is rájátszott: például az egészségügyi miniszter, egy államtitkár reflektorfénybe állításával, az orvosi személyzet, a rendfenntartók helytállásának a kiemelésével. Miért is kellene egy ilyen kontextusban a mindennapok emberének bármit is tennie: egyrésztől nem ő a felelős ezekért a következményekért, másrésztől majd megoldják nélküle a nehéz helyzetet. Mert ahhoz szoktunk hozzá, hogy mindig vannak hősök, akik helyettünk elvégzik a munka nehezét, akikre felnézhetünk és akikkel egy kicsit azonosulunk is. Ők egy kicsit mi is és mi ők vagyunk, amikor a fotelünk kényelméből hajtjuk végre az ő hőstetteiket. Streaming-szolgáltatón és rendelt kajával az ölkünkben.

A természet és a világ fölött álló ember

A felvilágosodás vívmányait elvitatni nem lehet. Azonban az sem kétséges, hogy a felvilágosodás el is bizonytalanította az embert: mert miközben az embert a világ központjává avatta, és azt tanította neki, hogy senki és semmi sincs nála nagyobb és bármit meg tud valósítani, aközben kapaszkodók nélkül is hagyta és valamilyen módon a világon kívüli létezőként tételezte. Ebben a logikában egy kis, szabad szemmel láthatatlan, ágencia nélküli entitás, amelyiknek még az élőlénysége is kérdéses, nem kényszerítheti térdre az embert. Vagyis maga a vírus is emberi akarat és szándék eredménye, nem pedig esetleg egy olyan komplexitásból fakad, amire az embernek sincs teljesen rálátása és netán kontrollálni sem tudja mindig. A felvilágosodás, az ipari forradalom, a gépek feltalálása, a felfedezések, a racionális orvoslás és a világ (majd az űr) totális emberi meghódítása örököseinek ez az egyik legijesztőbb lehetőség: hogy kiderül, hogy mégis van olyan része a világnak, esetleg több is, amit nem tud kontrollálni, amelyik föléje tud nőni és a mindennapi rutinjaiból is ki tudja billenteni.

Vagyis bizonyos szempontból, még ha nagyon is ijesztő ezt így végiggondolni, megnyugtatóbb azt feltételezni, hogy a vírus mögött egy emberi cselekvő áll, vagyis végső soron a mi kezünkben van a vírus és következésképp az emberiség sorsa. Ez a válasz két szempontból is előnyös: nagymértékben leegyszerűsít egy végtelenül komplex helyzetet, és el is hárítja a felelősséget. Mert ha hajlandóak lennénk végiggondolni a folyamatokat a maguk komplexitásában, egyrésztől rádöbbenénk a saját magunk jelentőségének a kérdéses voltára, másrészt – egy kicsit ebből fakadóan is – a komplex helyzetből fakadó komplex felelősségünkre. Hogy például a természetet még mindig nem ismerjük teljesen, vannak általunk át nem látott részei, és hogy nem is csinálhatunk vele bármit.

A vírus, értelemszerűen, ettől függetlenül lehet akár emberi tevékenység eredménye is. Itt most azok a logikák fontosak, amelyekkel feltétlenül emberi cselekvőhöz kötjük a működését. Mert ha így van, azzal visszahelyezzük az embert arra a képzelt piederstálra, amelyre a felvilágosodás emelte. Mert lehet, hogy a vírus pillanatnyi megtorpanásra készítette az embert, a fogyasztását és az ezzel járó hivatkozását és versengését felfüggesztette, az államhatalom kezébe újabb kontrollabilitási eszközo-

ket adott – de a világrendet, miszerint az ember a leghatalmasabb, mégsem sikerült megrendítenie. Vagyis nem az ember a része a természetnek, hanem – egyfajta humanizálási kényszer eredményeként – a természet része az emberi világnak, ráadásul nem csak része, hanem valamiféleképp alárendeltje és eszköze.⁵

Idő és türelem

Az örök ünnepben élő, a lineáris időfelfogásban haladó mai embernek az idő bizonyos értelemben egyszerre sűrűsödik és ki is kiüresedik. A ciklikus időfelfogás szerint az ember időről-időre, szabályos időközönként megáll, megpihen, számot vet az életével, rituálisan lezár egy időszakot és készül a következőre. Tudja, hogy az idő fölött nem rendelkezik. Egy munkát nem határidőig végez el, hanem amíg megvan vele. A lineáris időben ilyen megállások és visszafordulások nincsenek. Egészen pontosan: az örök ünnepen keresztül örökre megállítottuk és ezzel ki is üresítettük az időt. A fogyasztással, a rivaldafény-gazdasággal ünnepelt időnek így már nincs jelentése. Az időt így hódítottuk meg: a fogyasztással tettük magunkévá. Ráadásul ebben is versengünk: a felhalmozás ennek az örök jelennek és ünnepnek is az egyik legfontosabb mozgatórugója lett. A szabadság, a szabadidő már nem biztosítja a pihenést: versenyezni kell ebben is, a vásárlásban, az utazásban, általában a fogyasztásban. Időnként még a kulturális fogyasztásban is. Túlzással élve: nem a szabadidő és a fogyasztás rendelődik alá a munkaidőnek, hanem fordítva. A munka egy szükséges eszköz, hogy fogyasztani tudjak. Minél többet és minél többször. Mert különben lemaradok valamiről. Vagy lemaradok valakikhez képest. Ebben az értelemben az idő tehát besűrűsödik. És hogy mégis legyen benne valami tagolás: a határidőkkel ezt is magunk alá hajtjuk, vagy legalábbis azt hisszük. Hogy kezünkben tarjuk az időt, a fogyasztást, a természetet – mindent, az egész életünket.

Egy semmiből jött lezárás, karantén alapvetően rengeti meg ezeket az elképzeléseket. Kizökkenti az embert az örök ünnepből, bizonyos értelemben visszaadja az idő lényegét: hogy az idő az embertől függetlenül folyik, meghódítani és irányítani nem tudjuk, csak ennek a látszatát tudjuk fenntartani. Ez az új (idő)tapasztalat sokakat – nyilván, nem mindenkit – szembenézésre készítetett. A fogyasztás értelmetlensége, a fogyasztási verseny értelmetlensége, a határidők értelmetlensége, sőt: általában bizonyos munkák és létmódok értelmetlensége erőteljes relevanciával mutatkozott meg. Az pedig különösen nyugtalanító, ha kiderül, hogy nem csak értelmetlenek a rutinjaink vagy értelmetlen a munkánk, hanem hogy erre egy ágenciával sem bíró vírus terjedése mutat rá. Amit nem lehet hibáztatni, bünbakként kezelni. Helyette meg kell találni azt az aktív cselekvőt, akit számon lehet kérni azért, hogy elvett tő-

5 Persze, akár azt is érdemes végiggondolni ebben a kontextusban, hogy hol húzódik a kultúra és a természet, az ember és a nem-ember határa (illetve milyen dinamikák mozgatják ezt a határt), csak az embernek tulajdonítunk-e ágenciát és hogy van-e minden embernek ágenciája (és hogy van-e a posztzocialista szubjektumoknak ágenciája). A kérdések izgalmasak, de jelen írás kereteit szétfe-szíténék.

lünk valamit, hogy a megszokott életünket a feje tetejére állította, hogy megállásra készítetett.

Az időfaktor számba vételének van egy további folyamánya: ha az ember a határ-időkkel és a fogyasztással meghódítja az időt, akkor nem kell várakoznia semmire. Ha nem kell várakoznia, akkor nem kell türelmesnek lennie. És a mai ember nem szokott ahhoz, hogy türelemmel várjon valamire. Ráadásul egy olyan valamire – hogy lecseng a járvány és feloldják a korlátozásokat –, aminek az eljövetele egészen bizonytalan. Az örök jelenben minden azonnal van. Ha nem itt, akkor máshol, csak el kell utazni érte. Vagy meg kell rendelni. Ki néz ma már úgy sorozatot vagy filmet, hogy nézi a műsorúságot és/vagy várja az adást? Nehéz egy ilyen korban türelmesnek lenni, amikor folyton úgy érezzük, hogy lemaradunk valamiről. Hol vagyunk a negyven éves vándorlás vagy akár Jób történetének a tanulságaitól?

Veszélyek

A felvilágosodás vívmányairól korábban már említést tettem. E vívmányok egyike a tudomány és a tudományos megismerés térhódítása és legitimitása: a felvilágosodás kialakította a mai tudástermelés domináns formáit és a tudástermelési rezsimeket, a tudományos világba való belépés kritériumait és egyáltalán azt, hogy mit és mikortól – és meddig – tekintünk tudománynak. Ebben persze, mindig lehet javítani, de a szabályokat csak úgy megváltoztatni nem. És amit tudománynak tekintettünk, azt legitim tudásként határoztuk meg. Értelemszerűen: itt is voltak kivételek és kilengések, de a fő értelmezési keret és haladási irány az volt, hogy a tudományos megismerés és a tudás termelése a világ jobbá/élhetőbbé tételéhez járulnak hozzá.

A vírussal kapcsolatos sajátos magyarázatok és ezek gyors terjedése rámutatott arra, hogy ez az évszázados és addig elég stabilnak tűnő hagyomány milyen illékony is valójában. Hogy a tudás teljesen másként is tud termelődni, hogy a konvencionális tudástermelésnek nem hogy legitimitása nincs, de már-már delegitimnek tekinthető. Ennek pedig a jelentősége – egy olyan korban, amikor a válságok állandósulni látszanak – nehezen becsülhető le. Mert végső soron mégis azt gondoljuk, hogy a válságok vagy azok egy részének a meghaladásában a tudományos eszközök segíthetnek bennünket. De ha a tudományos eszközök legitim voltát nem ismerjük el, sőt, egyes esetekben a válságok tényleges voltát is megkérdőjelezzük (például azzal, ha aktív emberi cselekvőkhöz kötjük inkább, mintsem a világ komplexitásának a részeként tekintenénk rájuk), akkor a konvencionális tudománynak sem keresnivalója, sem mondanivalója nincs.

Ehhez képest bizonyos értelemben kisebb, mégsem elhanyagolható veszély a nyers számok térnyerése az életünkben. A számok kontextus nélkül csak számok, amint azt a – úgy tűnik: tévesen – Sztálinnak tulajdonított idézet is mutatja a tragédiáról és a statisztikáról. Ma viszont ott tartunk, hogy már csak az a tudomány számít igazi tudománynak – a szónak mind a tudás, mind a legitimitás értelmében – amelyik nagy számokkal és az ezekből adódó következtetésekkel tud operálni. Ez

már a vilá járvány előtt erőteljes tendenciája volt a gondolkodásunknak: csak azokat a tudományos beszédmódokat tudtuk komolyan venni, amelyek nagy számokkal és sok adattal operáltak.

De egy idő után ezek a számsorok és statisztikák kiürülnek. A kiüresedő számsorokat és statisztikákat pedig látszólag könnyű az emberek számára is fogyaszthatóvá tenni, és esetenként ezeket közpolitikákba átvinni. A számok indokolják, hogy egy számunkra nagyon alacsony transzparenciával rendelkező hatalom egyik napról a másikra olyan döntéseket hoz, amelyek alapjául a biopolitika és testi egészség rációját helyezi. A lelki egészség számokban kevésbé fejezhető ki. De a számok ilyen kontextusban – például a hírekben minden nap beolvasott számok a fertőzésekről és egyéb, számszerűsíthető adatokról – már nem a tudományos beszédmódra utalnak, hanem az államhatalom működésének üres logikáit hivatottak fenntartani. Ez pedig már nem egyéb a bürokratikus rendszerek, szabályok és protokollok öngazoló fenntartásánál. Olyan, mint a 2020 tavaszi lezárás idején az éjjel 11-kor a teljesen kihalt utcán szirénázva végigzúgó rendőrautó: nem rendfenntartási és nem is bűnüldözési, hanem kontrollabilitási funkciója van. Érezteti a szubjektumokkal, hogy a globális panoptikumban hol a helyük. És félő, hogy ezeknek az önfenntartó és öngazoló logikáknak és működési mechanizmusoknak egy része velünk marad. Hisz a nemzetállamnak érdeke, hogy a szubjektumait kontrollálni tudja és minden rivális lojalitást marginalizáljon, esetleg – például a kulturális sokszínűség jegyében – magához szelídítsen.

Elszalasztott lehetőségek

A válságokról a kulturális antropológiában alapvetően kétféleképpen szoktunk gondolkodni: lehet olyan liminális állapot, ahonnan – az igazi *communitast* megtapasztalva – új emberként lehet visszatérni. Vagyis lehet hozni új energiákat. De lehet az a szabályok nélküli, lefele forgó örvény is, ahonnan nehéz kitalálni. Ahonnan csak a bűnbak kivégzése vagy kiüldözése hozhat ki bennünket, és még így sem tudunk megújulni.⁶ Nem vitatható: a lezárásokat követő első napok pánikhangulatát követően kialakultak az összefogásnak is a mintái. De aztán annyira elfoglalt bennünket a szabályok nélküli, lefele forgó örvény, hogy nem gondoltunk el rajta, hogy a válságot akár használhatnánk arra is, hogy ha már úgyis meg kellett állnunk, akkor végezzünk számvetéseket. A válság kezelése helyett olyan látszatz megoldásokat választottunk, amelyek valójában nem a válsággal, hanem a válságra adott reakcióinkkal voltak összefüggésben: *communitas* és a belőle kinövő struktúra helyett a folyamatos ellenségkeresést és bűnbakképzést választottuk, táborokra oszlottunk és egymásra mutogattunk. Elszalasztottunk egy lehetőséget. Akár azzal is, hogy azt kívántuk – és minél gyorsabban, hiszen

6 A liminalitásról és a bűnbakképzésről sokat tanultam az International Political Anthropology körül szerveződött közösségekben. Különösen Szokolczai Árpádtól, Horváth Ágnesztől és Björn Thomassentől.

időnk és türelmünk sincs –, adják vissza a régi életünket. Hogy az jó volt-e, fenn tartható volt-e (a szó legszélesebb értelmében, a saját mindennapi életvilágunktól a globális kontextusokig), méltányos volt-e minden ember számára – ezt már nem kérdezzük meg.

A lezárások és mindenféle korlátozások egyik nagy következménye az általános létbizonytalanságon túl az anyagi biztonság megrendülése volt. A feltétel nélküli általános jövedelemről hol kisebb, hol nagyobb intenzitással, hol a tudomány központjában, hol csak annak a periferiáján – de egyre többet beszélünk (Standing 2012). A válság felgyorsíthatta volna ezeket a beszélgetéseket. A lehetőség való beszélgetés, hogy mindenki kapjon állampolgári juttatásként egy bizonyos összeget, nem új. Követői és ellenzői is szép számmal akadnak. Anélkül, hogy bármelyik oldal mellett vagy ellen érvelnék: az utóbbi néhány száz évben láttuk, hogy a jogosultságok radikális újragondolása nem mindig vezet katasztrófához. Csak egy példa: amikor a valamikori nemességnek azt mondták, hogy a paraszt állampolgár lehet, sőt, szavazatával majd az állam ügyeibe is bele fog szólni – akkor valószínűleg őket is az ájulás környékezte. És ennek ellenére, jól-rosszul, néhány évtizede ez a működő rend a világ egy részén. Vagyis megtörténhet, hogy az általános, feltétel nélküli jövedelem nem is annyira ördögtől való. De a párbeszédre nem került sor, mert az energiáinkat lekötötte, hogy mindenkit újra jövedelemhez kell juttatni.

A járvány terjedése ellen hozott intézkedések között egyike volt az elsőnek az iskolák bezárása. A bezárás és az általa, majd az online oktatás által hozott nehézségek előtérbe állították az iskola többes, a tananyag átadásán túli funkcióit. Mert úgy tűnt, hogy a tananyag – a szó szoros értelmében – online oktatásban is átadható. Ami nem adható át a képernyő előtt ülve (a víruson kívül): az a közösségi dinamikák, a kortársi szocializáció és minden, ami ehhez kapcsolódik. És ha a tananyag átadásához nem feltétlen van szükség klasszikus iskolai oktatásra, akkor akár azon is elgondolkodhattunk volna, hogy az ipari kapitalizmus idő- és munkarendjét követő iskolai oktatás kereteit meg kell-e tartanunk? Kell-e például 8-kor kezdődnie az oktatásnak? Kell-e ennyi tananyag és ilyen beosztásban – ami inkább emlékeztet a futószalagmunkára, mint az egyéni képességekre figyelő tényleges oktatásra-nevelésre? Mi az, amit online is át lehet adni és helyette inkább a közösségi részvételre, szocializációra fókuszáljunk? Persze, ez a vita is elmaradt. Mert az energiáinkat lekötötte a rövidebb cél: hogy a gyerekeink visszamenjenek az iskolába, bármi áron.

Korábban már többször említettem a világ összekapcsoltságát és komplexitását. Itt még egyszer utalnék rá az ellátási láncok kontextusában. Az érvelés kedvéért megint a középkori paraszt történelmietlen példájához nyúlok: hogy mennyiben befolyásolta volna az ő életét, ha a járvány terjedése miatt leáll az áruforgalom valahol tőle távol. Valószínűleg semennyire. Bennünket azért nem befolyásolt, mert az áruforgalom végül nem állt le, hisz a kapitalizmus malmai öröltek, nekünk pedig fogyasztani kellett. Ami nem jelenti azt, hogy egyszer ez az áruforgalom ne állhatna le. Kihasználtuk a koronavírus-válságot arra, hogy a helyi ellátási láncok, a rövid élelmiszerláncok fontosságáról beszéljünk? Vagy annak veszélyeiről, hogy ilyen

mértékben szorulunk élelmiszerimportra? Vagy a mindennapi világainkba beépülő, de nem itt megtermelt termékek veszélyeiről? Az energiáinkat lekötötte a rövidebb cél: hogy mindig legyen étel az asztalon és az első adandó alkalommal vendéglőbe mehessünk. Fogyaszthassunk.

Záró gondolatok

A fentebbiekben a teljesség igénye nélkül gondoltam végig a 2019-ben kirobbant, de nálunk csak 2020-tól érzékelhető vilá járvány néhány aspektusát: a két nagy keretet, a globális kapitalista fogyasztást és a nemzetállamot és az ezekből fakadó néhány olyan aspektust (a gondoskodó és egyben gyanút keltő állam, a felelősség és ennek hátrítás, a felvilágosodás öröksége és az idő sajátos szemlélete), amelyek szerintem a járványra adott magyarázatokhoz (hiedelmekhez) valamiféle értelmezési keretet adhatnak. A jelenségnek egy nagyon fontos szegmensét – kompetencia hiányában – figyelmen kívül hagytam: a közösségi hiedelmek terjedésében a médiának és a közösségi médiának hatalmas szerepe van. Következtetést mindezekkel együtt – vagy ezek hiányában – levonni igen nehéz. Amit fontosnak tartok hangsúlyozni még egyszer: nem magáról a járványról, hanem annak recepciójáról és a hozzá fűzött magyarázatokról tettem megállapításokat. Annak jártam – részlegesen – utána, hogy miért (volt) nehéz elfogadni a korlátozásokat (ezt a fogyasztói habituációkkal és a deficites, szocialista és poszt szocialista államműködéssel magyaráztam), miért könnyebb magyarázatként az emberi cselekvőt azonosítani (ezt szintén a deficites állammal, de már szélesebb értelemben a felelősséghez és a saját magunkhoz mint emberhez való viszonyulással magyaráztam). Végül a veszélyekre és az elszalasztott lehetőségekre hívtam fel a figyelmet. Hajlamosak vagyunk bagatellizálni ezeket a jelenségeket, vagy akár ironikusan viszonyulni ezekhez. Én azt gondolom, ezeket a lehető legkomolyabban kell vennünk, mert a mai társadalom működéséről árulnak el sok mindent. Ha kulturális antropológusként megpróbáljuk behelyezni magunkat azoknak a helyébe, akik a fenti magyarázatokat adják vagy továbbadják, akkor azt kell látnunk, hogy az ő világvégük is – mint általában minden világvég – kerek és egész. És valljuk meg, nem nehéz ezt a kerek és egész világvéget olyannak elfogadni, amilyennek kínálja magát. Mert ahogy a bevezetőben említett vándormotívum esetében is, ahol több, egymástól független forrásból hallottam ugyanazt a szüzsét, így ez ekként igaznak tűnt, az itt bemutatott magyarázatok fele is sok tényező mutat: a nemzetállam érdeke a megnövekedett kontrollabilitásban, a titokrezsimek működtetése és a rossz kommunikáció, a tudományos és áltudományos vélemények flexibilis keverése és keveredése, a kiüresedett formák és protokollok megőrzése. Ezekből pedig érdemes levonni a megfelelő tanulságokat.

Ebben a rövid esszében több helyen is normatívan fogalmaztam. Holott tudom, hogy a humán- és a társadalomtudományokban ezt csak nagy körültekintéssel lehet tenni. Vagy inkább nem lehet tenni. Azt gondolom mégis, hogy a tét igen nagy. Fordulópontnál állunk és fontos, hogy igyekezzünk tanulni ezekből a leckékből. Ad-

ják vissza a valamikori életünket – írtam le többször a mindennapi emberek (végső soron) jogos követelését. Én mégis tiltakoznék: ne adják vissza. Amíg nem vagyunk képesek megállni és levonni a következtetéseket, és esetleg egy kicsit újragondolni az életünket, addig azt a régi életünket, ami a jelenlegi helyzethez – mind a valós események, mind az arra adott válaszok vonatkozásában – vezetett, ne adják vissza. Hisz, ha csak egy pillanatig és csakis a feltételezés kedvéért, elfogadjuk, hogy a vírus a természetből ugrott át az emberi populációkra, akkor azt a következtetést is le kell vonnunk: ez bárhol a világon megtörténhetett volna.

Szakirodalom

Appadurai, Arjun

1996a Fogyasztás, időtartam, történelem. *Replika*. (21–22) 81–97.

1996b The production of locality. In: *Uó: Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization*. University of Minnesota Press, Minneapolis.

Bauman, Zygmunt

2000 *Liquid Modernity*. Polity Press, Cambridge.

Drazin, Adam

2002 Chasing Moths: Cleanliness, Intimacy and Progress in Romania. In: Mandel, Ruth – Caroline Humphrey (eds.): *Markets and Moralities: Ethnographies of Postsocialism*. Berg, Oxford, 101–126.

Gagy József

2004 *A krízis éve 1949*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

Kideckel, David

1993 *The Solitude of Collectivism: Romanian Villagers to the Revolution and Beyond*. Cornell University Press, Ithaca.

Löfgren, Orvar

2001 Európai etnológia az „új gazdaság” hálójában. *Tabula* 4. (1) 3–13.

Scott, James C.

1998 *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve Human Condition Have Failed*. Yale University Press, New Haven.

Shevchenko, Olga

2002 'In Case of Fire Emergency'. Consumption, Security and the Meaning of Durables in a Transforming Society. *Journal of Consumer Culture* 2. (2) 147–170.

Standing, Guy

2012 Prekariátus. Lakosokból állampolgárok? *Fordulat* 19. 29–51.

Verdery, Katherine

2014 *Secrets and Truths: Ethnography in the Archive of Romania's Secret Police*. CEU Press, Budapest.

Wacquant, Loïc

2012 Three Steps to a Historical Anthropology of Actually Existing Neoliberalism. *Social Anthropology* 20. (1) 66–79.

Weber, Eugen

1992 *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870–1914*. Stanford University Press, Stanford.

Concluziile unei pandemii – perspective (post)socialiste de antropologie despre metodele de constituire a experiențelor și cunoștințelor umane

Lucrarea de față urmărește contextualizarea mai largă și interpretarea acelor reacții și opinii, care s-au născut drept răspunsuri la pandemia izbucnită în 2019/2020. Adică oferă explicații la explicații. În acest proces identifică drept fundal capitalismul global de consum și statul națiune, respectiv caracteristicile (post)socialiste ale acestora. Argumentează prin faptul că în acest context reacțiile la pandemie pot fi înțelese mai bine, dacă includem în ecuație consumul, restricțiile la consum, dar și funcționarea deficitară a statului. Acest cadru apoi este extins, căci lucrarea ia în considerare și responsabilitatea, declinarea responsabilității, cultul eroului sau al starului, ideea omului care stă deasupra naturii, respectiv factorul temporal. Lucrarea se încheie prin discutarea pericolelor și a posibilităților nefructificate, afirmând că nu am reușit să folosim condiția liminală a pandemiei, închiderea pentru a trage anumite concluzii și a purta dialoguri productive despre continuare.

Conclusions of a Pandemic – (Post)Socialist Anthropological Perspectives on the Ways of Production of Human Experiences and Knowledge

The present paper attempts to put in a larger context and interpret those reactions and opinions, which were formulated as a response to the pandemic that started in 2019/2020. So it offers explanations to explanations. In this process it identifies global consumerist capitalism and the nation state, respectively their (post)socialist characteristics as the background. The study argues that in this context the answers to the pandemic can be understood better if we include consuming, the restrictions of consuming and the deficient functioning of the state in the equation. This frame is then completed with responsibility, disclaim of responsibility, the cult of the hero or the star, the idea of man standing above nature, respectively the time factor. The study ends by dealing also with the dangers and the spoiled possibilities, stating that we were not able to use the liminal condition of the pandemic, the lockdown to draw conclusions and to have productive dialogues on how to move forward.